

עיסוק בזהות יהודית בחינוך הממלכתי: ניתוח נייר עמדה שגובש בצוות חשיבה במכון מופ"ת

ליאת יוספסברג בן־הושע ואיריס יניב

מבוא

בקיץ תשע"ז התנהל בישראל פולמוס ציבורי ער על הדתה במערכת החינוך הממלכתית. הטוענים להדתה הביאו דוגמאות מספרי לימוד במגוון מקצועות, ובהם מדעים וגאוגרפיה, ששולבו בהם תכנים יהודיים ואמוניים. נוסף על כך בסקר שערך ארגון 'פנים' - ארגון הגג של הארגונים היהודיים הפלורליסטיים בישראל - נמצא שעיקר התקציב של משרד החינוך בתחום היהדות ניתן לארגונים אורתודוקסיים לא פלורליסטיים, והם מפעילים בין השאר בנות שירות לאומי אורתודוקסיות ללא הכשרה להוראה המלמדות יהדות בבתי הספר הממלכתיים.¹

על רקע פולמוס זה הוקם במכון מופ"ת צוות חשיבה אשר מטרתו הייתה לדון בשאלה כיצד יש לעסוק בזהות יהודית בחינוך הממלכתי. במהלך שנת הלימודים תשע"ח ערך הצוות מפגשי שיח, ונחשפו בפניו נתונים, בעלי תפקידים, חוקרים, קובעי מדיניות ועמדות מגוונות, ובעקבות עבודתו נכתב נייר עמדה. חברי הצוות ייצגו ארגונים מרכזיים בתחום הזהות היהודית בחינוך הממלכתי והיו בעלי מגוון השקפות על היהדות. עם זאת, כל המשתתפים והמשתתפות מאמינים שיש ליצור בבתי הספר הממלכתיים שיח רחב ומגוון בשאלות של זהות יהודית.

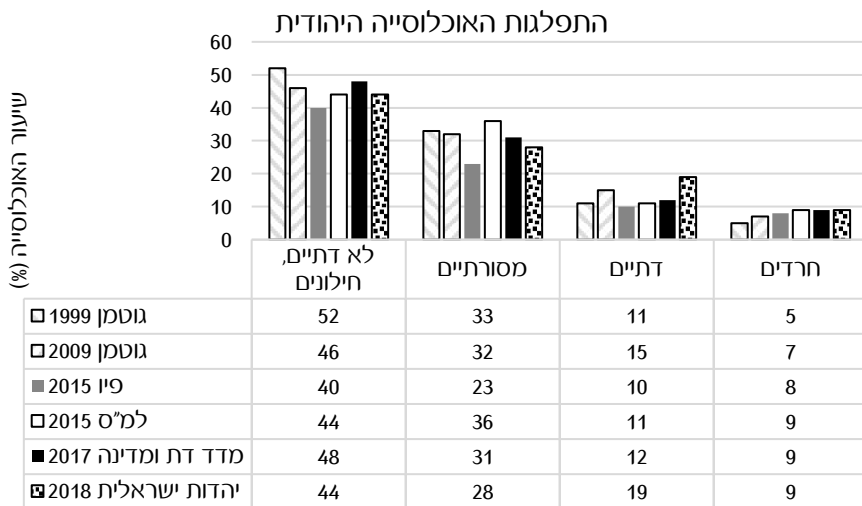
במחקר זה בחרנו להתמקד בנייר העמדה אשר כתב צוות החשיבה במכון מופ"ת ולבחון את המסרים הגלויים והסמויים הבאים לידי ביטוי בניסוחו, ובאמצעות ניתוח זה בחנו סוגיות חשובות בחינוך היהודי. ניתוח זה מאתגר במיוחד, היות ששתינו היינו חברות בצוות וחתומות על נייר העמדה, ואחת מאיתנו, איריס יניב, היא אף היוזמת והמובילה של הצוות. על התמודדותנו עם הקושי הזה ראו בפרק המתודולוגיה.

1. קרצמר־זיאל, תשע"ט.

מטרת הבחינה הביקורתית היא לסייע בדיוק ובזיקוק של נייר העמדה כדי לסייע בהפצתו בשדה החינוך, שכן הוא נחשף עד כה בפני מעטים מאוד. אנו מאמינות שנייר העמדה משקף עמדה ייחודית בשדה החינוך בישראל, הקוראת להמשך בירור זהויות יהודיות ללא הדתה. לכן חשוב לנו שמסר כזה, שעשוי להתקבל על דעת המחנות הניצים בסוגיה זו ולקרב ביניהם, יגיע לידיעת קהילות בתי הספר.

זהויות במגזר הממלכתי

שביד היטיב להגדיר את הזהות היהודית: "מדובר בבני עם אחד, וזהות של עם מעוגנת בתודעה של רציפות הדורות, בזיכרון היסטורי משותף, ובתרבות העוברת כמורשת מדור לדור".² ואולם העם היהודי בישראל מתפלג למגוון זהויות יהודיות הנוגעות למידת שמירתו על ההלכה, למידת אמונתו באל, לשייכות חברתית, למוצא עדתי ועוד. כמה מחקרים שנעשו בשנים האחרונות בישראל מראים זאת, כפי שמודגם בתרשים 1, והגדרות זהות יהודיות במדינת ישראל נעות במנעד שבין לא דתיים, חילונים, מסורתיים, דתיים וחרדים.

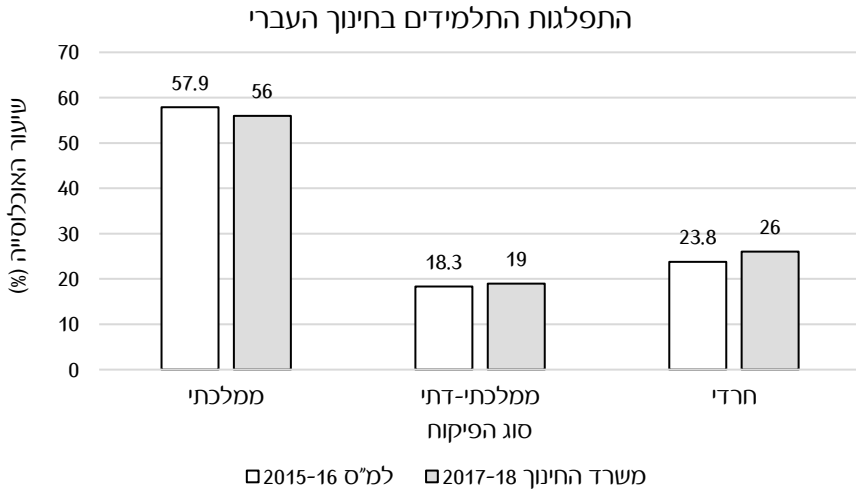

תרשים 1: התפלגות האוכלוסייה היהודית בישראל - נתוני התפלגות האוכלוסייה היהודית בישראל על פי דיווח עצמי³

2. שביד, 2001, עמ' 641.

3. אריאן וקיסר-שוגרמן, 2009, עמ' 26, תרשים 6 (לצורך ההשוואה אוחדו הגדרות מסוימות, כגון: חילוני, אנטי-דתי וחילוני שאינו אנטי-דתי). ראו למ"ס 2015; מכון PEW, 2016; רגב ולקס, 2017, עמ' 41; רוזנר

החינוך העברי בישראל נחלק, בהתאם לסוג הפיקוח, לחינוך ממלכתי, חינוך ממלכתי-דתי וחינוך חרדי (ראו בתרשים 2).

תרשים 2: התפלגות התלמידים בחינוך העברי

אילו משפחות שולחות את ילדיהן לחינוך במגזר הממלכתי? אין בנמצא מחקרים הבוחנים את התפלגות הזהויות היהודיות של תלמידי ישראל במגזר הממלכתי, ועל כן יש להביא בחשבון כי בבתי הספר במגזר הממלכתי יש ייצוג של מגוון הזהויות, ובכללן החילונית, המסורתית, הדתית והלא־יהודית. בהקשר של מאמרנו חשוב להדגיש כי החינוך במגזר הממלכתי אינו מוגדר 'חינוך חילוני'.

שאלת החינוך היהודי במגוון זה מעלה מורכבות גדולה בדבר ההתאמה בין אורחות החיים בבית ובין הנלמד בבית הספר. רוזנק התמודד בראשית שנות השמונים עם מורכבות הוראת תרבות ישראל בארץ ובעולם, ובהימנעותו מהגדרת היהדות הגדיר את אוכלוסיית התלמידים כך: "רוב אשר אינו מקבל את סמכות המסורת היהודית ואת זכותה לעצב את חייהם האישיים והחברתיים"⁵. אומנם נשאלת השאלה עד כמה הגדרה זו מתאימה לימינו, אבל לא נעסוק בכך במאמרנו.

ופוקס, 2018, עמ' 199 (לצורך ההשוואה אוחדו הגדרות מסוימות, כגון: מסורתי, לא כל כך דתי ומסורתי דתי). בחרנו להציג באופן משווה את הנתונים מן השנים האחרונות לנוכח ביקורות על איכות הסקרים.

4. משרד החינוך, תשע"ח, עמ' 10; למ"ס, 2018, עמ' 27.

5. רוזנק, 2015, עמ' 20.

חילוניות

חלוקת הזהויות היהודיות בישראל הוצגה עד כה לפי הגדרות חותכות, אולם חוקרים ואנשי רוח מבקשים בשנים האחרונות לטשטש את הגבולות. גודמן ופישר ערערו במחקרם על התפיסה הדיכוטומית של דתיות וחילוניות ועל תזת החילון כפי שהיא באה לידי ביטוי בחברה הישראלית.⁶ בסקירת כמה מאמרים הם מדגימים כי השדה שהם מגדירים 'חילוני' רחש בפעילויות דתיות, ובהן המסורתיות המזרחית, אשר העמידה דגם לשמירת מנהגים ומסורות ולפיתוח מנהגי קדושה מקומיים (כגון קברי קדושים חדשים לצד עתיקים) והילולות ססגוניות כדגם המימונה, זאת לצד דתיות מתונה.⁷ לדברי החוקרים, האוכלוסייה היהודית ברובה, ללא הבדל בין דתיים לחילונים, מקיימת מצוות כגון ליל הסדר, הדלקת נרות חנוכה ועוד.⁸

אזולאי מציינת כי השיח על זהויות דתיות נע בעולם המערבי על הציר הרחב שבין דתיות לחילוניות, ואילו בארץ השיח מתמקד בקוטב הדתי והחילוני. שיח קוטבי זה נשמע בעולם הפוליטי והאקדמי, בעוד המציאות עצמה מדגימה מגוון זהויות דינמיות ומתחדשות.⁹ התנועה להתחדשות יהודית במרחב החילוני, לדוגמה, יוצרת פעולות קולקטיביות (פסטיבלים וקבלות שבת, למשל) המייצגות שלל ביטויים של חיים יהודיים המתגרים את השיח הדיכוטומי הישראלי. גישה זו מאפשרת ליחידים ולקבוצות להשתמש במונחים חלופיים כדי להגדיר את פעילותם ואת מהותם. הפריחה בתחום ההתחדשות היהודית מאפשרת ביטוי למגוון הגדרות זהות, לעיתים מוגדרות היטב ולעיתים שומרות על עמימות.

חגית הרטף מציעה מינוח אחר לשילוב הזהויות הישראלית־יהודית לזהות שהיא מכנה ישראלית [ישראלית(הו)דית], שבה מרכיבי הזהות הישראלית דומיננטיים ממרכיבי הזהות היהודית.¹⁰ זהות זו באה לידי ביטוי בתוכני החינוך החברתי המועברים לבני הנוער. הישראלית מורכבת מאיחוי הזהויות: הזהות הישראלית נשענת בעיקרה על מדינת ישראל, על המנטליות והתרבות הישראלית, ואילו הזהות היהודית נשענת על הדת היהודית, על הזיכרון היהודי ועל מנהגים וטקסים המאפיינים בעיקר את האוכלוסייה הדתית, המאמצת חלק מן הסמלים והטקסים של מסורת ישראל המדגישים את המשותף, ובהיבעת יוצרת סמלים וטקסים חדשים, המייצגים את קום המדינה. זהות זו, מדגישה הרטף, אינה נשענת על מקורות ברורים.¹¹

6. גודמן ופישר, 2004, עמ' 346-390.

7. שם, עמ' 361.

8. שם, עמ' 366.

9. אזולאי, 2015, עמ' 316.

10. הרטף, 2007, עמ' 196.

11. הרטף, 2007, עמ' 202.

שטיין וצבר בן־יהושע מתייחסים אל מערכת החינוך של תל אביב-יפו בתחילת שנות האלפיים כמייצגת של דור יהודי חילוני.¹² דור זה מגדיר את זהותו על ידי שילוב ערכים יהודים ואוניברסליים ומתווה אורח חיים חילוני הכולל הכרה של טקסטים, ערכים וטקסים יהודיים. שגשוג העמותות העוסקות בחינוך יהודי פלורליסטי ומעורבותן בבתי הספר, לצד פריחת בתי מדרש ולימוד הפועלים בעיר בקרב צעירים לפני שירות בצבא ומבוגרים צעירים, מעידים על התפתחות זהות זו במענה לזרם הפוסט־ציוני ובמקביל למגוון זהויות אחרות, כגון הזהות האורתודוקסית, זהויות ניו־אייג'יות וזהות ציונית־לאומית.

חינוך יהודי

החינוך היהודי במדינת ישראל מיועד לחיזוק הליכודות החברתית בתגובה לתנועות המודרניות והפוסט־מודרניות, אשר הגבירו את השסע החברתי.¹³ כך קבע כי חינוך יהודי במגזר הממלכתי אמור להיות מושתת על חופש המחשבה, תפיסות מודרניות וחקר האמת. הלמידה מבוססת ידע ונוגעת להיסטוריה יהודית, תרבות יהודית וזהות יהודית, ללא התייחסויות לאורח חיים דתי ולתפיסות דתיות.

תפקיד נוסף לחינוך יהודי במסגרת בית הספר הוא סיוע בעיצוב תודעת זהות חברתית, המחברת בין זהות קיבוצית מופשטת של שייכות ליהדות ובין הזהות הבינ־אישית, המתחדדת במעגלי שייכות קטנים יותר, כגון הקהילה, המשפחה או בית הספר.¹⁴ בתווך יש תפקיד חשוב לזהות האתנית, המאפשרת ליחיד להגדיר עצמו שייך לקבוצה שלה עמדות משותפות וערכים משותפים, מנהגים, שפה, תרבות ועוד. עיצוב תודעת זהות מתרחש בכמה מישורים: לתא המשפחתי יש תפקיד ראשי, ולצדו יש תפקיד למוצא האתני ולמעגל הקהילתי, ובית הספר בתוכו.¹⁵

שנר מצביע על כאוס מושגי המלווה את הדיון בחינוך היהודי. הכאוס נובע מהגדרות מרובות למונח 'זהות יהודית' ולהבניית מונח זה במה שבעיניו הוא תחום דעת - חינוך יהודי.¹⁶ במשך הדורות השתנה החינוך היהודי בהתאם לתודעת הזהות היהודית. בעת החדשה פרס החינוך היהודי לפני התלמידים את העולם הלא־יהודי והתמודד עם אתגר קיומו של עם יהודי החי בחברה לא־יהודית.¹⁷ במאה העשרים התאפיינה החברה בפתיחות,

12. שטיין וצבר בן־יהושע, תשס"ט.

13. כך, 2018.

14. חמו, 2008, עמ' 4.

15. שם, עמ' 45-46, וראו בהמשך המאמר על תפיסת בית הספר כקהילה.

16. שנר, 2012, עמ' 33.

17. שם, עמ' 45-49.

בריבוי זהויות ותרבויות, ודבר זה אתגר את שמירת הזהות היהודית.¹⁸ בתוך כך שנר טוען כי המציאות הישראלית מציבה אתגר להגדרת החינוך היהודי עד כדי הצעה לבטלו. בעת החדשה הפכה היהדות דואליסטית, והחינוך היהודי מייצג שניות זו: תלמוד תורה שייך לחינוך יהודי, וכל שאר המקצועות הנלמדים שייכים לחינוך כללי. בתקופה הישראלית, שבה החינוך כולל גם לימודי ליבה וגם מקצועות יהדות קלסיים, למעשה מתייחר המונח חינוך יהודי, כי הכול יהודי. זהו הד להשקפת העולם של ההוגה והסופר י"ח ברנר: "כל מעשי היהודים בתוך סביבתם ולתכלית קיומם זאת היא היהדות. העיקר הוא לבקש בכל את היהודים תחילה - סוף היהדות לבוא. אם יהיו יהודים, יעבדו את עבודתם ויחיו את חייהם העצמיים - כבר תהיה ממילא איזו יהדות. או כל מה שיהיה - יהדות יקרא לו".¹⁹ שנר מציע כמה דגמים לחינוך יהודי בן זמננו, ובדיון מעמיק הוא מאפיין את האתגרים של כל אחד מהם:²⁰

1. הדגם התורני־הלכתי - מטרתו לחנך לחיים במסגרת ההלכה וקבלת עול שמייים. חינוך זה אינו מתאים למגזר הממלכתי.
2. הדגם המוסרי - הקניה של ערכים חינוכיים ועיצוב אישיות מוסרית בחברה צודקת ומתוקנת.
3. הדגם הטקסטואלי - מעמיד בבסיס החינוך טקסטים קנוניים מארון הספרים היהודי ומאפשר את הרחבתו לטקסטים חדשים. העמדת טקסטים בלבד מציבה קושי לנוכח דפוס המאה ה־21, בדור המקדש את האוטונומיה, את החשיבה הביקורתית, את ההתחדשות ואת האותנטיות. נוסף על כך יש כיום מעבר אל מגוון אופני הנגשת ידע המתרחק מן הטקסט, למשל: תמונות, סרטונים, הסכתים ועוד.
4. הדגם התרבותי - הזהות נבנית על השפה העברית, הטקסים, הסמלים התרבותיים, מנהגים וחגים.

אם כן, נראה ששילוב שלוש הדגמים האחרונים עשוי להתאים לחינוך יהודי במגזר הממלכתי. דגם נוסף מציע מבט אחר על חינוך יהודי כהוראה של שפה. רוזנק טוען כי היהדות היא שפה הכוללת מטבעות לשון וביטויים, כללי דקדוק משלה, וככל שפה – ראשית יש ללומדה, ורק אחר כך לבחון אותה ולבדוק את התאמתה לאורח החיים של הלומדים. שאלת החינוך היהודי עוסקת, במובן זה, באתגר כיצד מלמדים שפה זאת את מי שאינם מקבלים אותה כמות שהיא. הפתרון נעוץ אולי בזיהוי ערכים שהתלמידים והוריהם מזדהים עמם, ובאמצעותם לחבר את התלמידים ליהדות. זוהי למעשה הדרך שיש לסלול בחינוך

18. שם, עמ' 49-60.

19. ברנר, 1997, עמ' 1369.

20. שנר, 2012, עמ' 60-63.

היהודי בין הערכים הייחודיים של היהדות לבין ערכים אוניברסליים של תרבויות העולם.²¹ במובן זה מומלץ שהחינוך היהודי יתמקד בהוראת שפת הרעיונות הערכיים של היהדות, הכללת קורפוס של רעיונות וכללים המנחים את האדם כיצד לנהוג בחברה. יישום הרעיונות והערכים מבוצע באמצעות המצוות, הנוגעות למגוון אירועים, מצבים והיבטי חיים. גישה זו מדגישה את ערך מצוות היהדות כחיבור פרקטי לרעיונות תאורטיים המיוצגים בחלקם גם בתרבויות אחרות, מבארת לתלמידים את המצוות ומחברת אותם לתמונה הגדולה שמעבר לטקסים, לחוקים ולפולחנים למיניהם. היא מאפשרת גם לחבר בין חשיבה דתית לחשיבה מדעית: אפשר לבחון את האמת המדעית של רעיונות כגון בריאת העולם או יציאת מצרים בכלים מדעיים עדכניים.

רוזנק מאפיין ארבע גישות חינוכיות שהוא מזהיר מפניהן ומכנה אותן "מחלות"²²:

א. 'הכול כרגיל' - לימוד המסורת, הטקסטים, האמונות ומצוות מעשיות נעשה בדרך של המללה, ללא ההתייחסות לרלוונטיות שלהם לחיי התלמידים. היעדר ההכרה בהבדל שבין הלימוד ובין אורחות החיים של התלמידים ומשפחותיהם עלול לגרום בז.

ב. 'יפה ונחמד, אבל לא בשבילי' - המסורת נלמדת כמצג של תרבות השייכת לעבר, הנשמרת רק בקרב קומץ אנשים 'דתיים'. המסורת נלמדת כגוף ידע ללא קשר אל התלמידים. למעשה, חינוך בדרך זו מדגיש את הפער ועלול ליצור ניכור.

ג. 'היהדות כמשאב היסטורי' - המנהגים והמסורות נלמדים מתוך מחויבות להמשכיות, אך עם יכולת לשינוי של חומר הלימוד, פרשנותו וניתוקו מן ההקשר המקורי.

ד. 'בואו נדבר על משהו אחר' - ההתמודדות עם נושאים יהודיים נעשית על בסיס חד-פעמי במסגרות שאינן כוללות לימודי יהדות. במסגרת זו לא נעשית פרשנות של המסורת ההיסטורית והדתית.

תפקיד המורים בכל אחת מן ה'מחלות' האלה משתנה, וכן משתנה מקומם מול התלמידים. בדגם הראשון על המורים להיות נאמנים למסורת אף אם הם עצמם חילונים, כך שהמורים מוצבים בשורה אחת עם חומר הלימודים. לעומת זאת, בדגם השני המורים מלמדים מעמדת ריחוק מחומר הלימודים ומוצבים בחזית אחת עם התלמידים. בדגם השלישי המורים מעורבים בפרשנות ובתרגום של המסורת למשאב תרבותי, ובדגם הרביעי המורים אינם נדרשים לבחון את המסורת כלל, אלא מקורות עדכניים רלוונטיים לנושא המטופל.

21. רוזנק, 2015, עמ' 49.

22. שם, עמ' 24. הכינוי 'מחלה' נובע מיחסים לא הרמוניים ומנותקים בין בתי הספר, ההורים, התלמידים והקהילות.

שינויים בתוכניות הלימוד במגזר הממלכתי

העיסוק בחינוך היהודי במגזר הממלכתי לווה בביקורת וחוסר נחת לכל אורך הדרך, ואפילו עוד לפני קום המדינה. כמה ועדות בחנו את הנושא והעמידו תובנות, תוכניות ותכנים הנדרשים לדעתן לחינוכם של התלמידים היהודים הישראלים במגזר הממלכתי, ובהם נציין את דוח 'עם ועולם' של ועדת שנהר, שפורסם בשנת 1994, אחריו ועדת שגיא (2008). שבחנה את יישום המלצות ועדת שנהר, ודוח ועדת איש-שלום (2010), אשר ליוותה את הקמת תוכנית הלימודים 'תרבות ישראל ומורשתו'. על תוכנית זו נמתחה ביקורת מייד לאחר צאתה. הביקורת התמקדה בהיעדר תכנים עולמיים שאמורים להפגיש את התלמיד הישראלי עם תרבויות נוספות ולמנוע את ההסתגרות בתרבות היהודית בלבד.²³ ועדות החינוך שעסקו בחינוך היהודי מאז קום המדינה טיפלו בכמה נושאים: לימוד בין-תחומי, רב-תרבותיות, פלורליזם, שילוב מרכיבים בלתי פורמליים, פרשנות אישית, לימוד, מעשה ואקטואליזציה.

בעלי תפקידים במערכת החינוך

א. המורות והמורים

הזהות היהודית של המורים המלמדים בכיתה היא אחד מן המרכיבים החשובים שוועדת שנהר התמקדה בהם. המלצותיה היו כי יש להשיב את האחריות לחינוך היהודי לידי החברה והקהילה הסובבת את התלמידים ולבחור דמויות המייצגות את קבוצת השייכות הקרובה ברוחה לתלמידים. סקרים שערכה קרן אביחי הדגימו היטב כי בחירת המורים אשר ילמדו את מקצועות תרבות ישראל בבתי הספר היסודיים נשענת בעיקרה על הזהות האישית ועל הקרבה לנושא, וכי המנהלים לרוב נוטים להטיל את האחריות על דמויות דתיות, דתיות לשעבר או מסורתיות.²⁴ נוסף על כך הסקרים מצביעים על מעורבות גדולה מאוד של ארגוני מגזר שלישי בפעילויות החווייתיות בבית הספר, אשר ברובן נבחרות משיקולים של עלויות או של היכרות מוקדמת. את הפעולות הללו מנחות לרוב בנות שירות דתיות שאין להן הכשרה מקצועית להוראה. בחירה זו סותרת את המלצות הוועדה, שלפיהן על המורים להוביל את החינוך היהודי, ומשדרת כי רק דמויות דתיות יכולות לעסוק ביהדות.

23. שנהר, 2012, עמ' 25.

24. סילבר ואחרים, תשע"ב.

ב. עמדות מנהלות ומנהלים כלפי הכשרת מורים

ועדת שנהר העמידה את הכשרת המורים כמרכיב חיוני להשבת האחריות לחינוך אל החברה והקהילה שמקרבן התלמידים באים. הוועדה הדגישה כי יש לשנות את התפיסה כי חינוך יהודי הוא חינוך דתי, ובעת בחירת מורים אשר ילמדו את המקצוע בבתי הספר הממלכתיים אין לייחס יתרון להזדהות עם פרקטיקה דתית. מחקרה של שור מצא כי כמעט שני עשורים אחר כך לא השתנתה תמונת המצב. רוב המנהלים נתנו משקל גדול לרקע האישי של המורה, בהנחה שרקע דתי יתרום למסוגלות המורה לעסוק בזהות יהודית.²⁵ מנהלים אשר עברו הכשרה בחינוך יהודי עמדו על הקשר הבעייתי של השפעת הרקע האישי של המורים על תלמידיהם ועל הצורך למצוא מורים חילונים אשר יתווכו את היהדות לתלמידים. רוב המנהלים הקצו את שעות הוראת המקצוע למחנכי הכיתה, ולא דווקא למורים מקצועיים, לעתים משיקולים פדגוגיים ולעתים בשל מחסור בכוח אדם. ממצאי סקר שנערך בקרב מנהלי בתי ספר, שמהם 141 בתי ספר על-יסודיים ו-65 בתי ספר יסודיים, אישרו כי שיעור גבוה מקרב המורים להוראת מקצועות היהדות הם מחנכים, 67% בבתי הספר היסודיים ו-43% בבתי הספר העל-יסודיים.²⁶ ממצא זה חובי ומראה כי המחנכים נענים לאתגר. עם זאת חשוב להדגיש כי ההירתמות של כל חדר המורים לנושא באמצעות השתלמויות לתרבות ישראל מרחיבה ומחזקת את מעגלי השיח התרבותי סביב הזהות היהודית.²⁷

מחקרה של שור מבחין בין ההתפתחות הרצויה המתרחשת בבתי הספר העל-יסודיים להזנחה של המערכת היסודית. סיבה אחת ברורה לכך היא כי התוכניות היוקרתיות להכשרת מורים למקצועות היהדות מיועדות בעיקרן להוראה בעל-יסודי (במסגרת ההכשרה בתוכניות המצטיינים 'אופקים' ו'רביבים' הסטודנטים מקבלים מלגה ומחויבים ללמד בבתי ספר על-יסודיים). בסקר מנהלי בתי ספר נמצא כי יותר משליש מן המורים בבתי הספר היסודיים לא עברו הכשרה במקצוע תרבות ישראל, לעומת 15% מקרב המורים בבתי הספר העל-יסודיים.²⁸ היעדר או מיעוט השתלמויות מקצועיות משמעותיות מותיר במערכת היסודית מורות דתיות או מסורתיות. המלצתם של המנהלים הייתה ליצור תוכניות לימודים והשתלמויות משותפות למורים בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים. פתרון אחר לסגירת הפער של הכשרת המורים נמצא בפעילויות של המגזר השלישי - עמותות וגופים לקידום חינוך יהודי פלורליסטי. בתל אביב דווח כי בשמונה מ-13 בתי

25. שור, 2011.

26. שילד ובראסולין, 2011.

27. שור, 2011.

28. שילד ובראסולין, 2011.

הספר העליסודיים מלמדים מורים שהוכשרו באמצעות ארגונים אלה, וב־13 מ־17 בתי ספר יסודיים נערכו השתלמויות בית ספריות מטעם אותם ארגונים.²⁹ סקירת הספרות מדגימה את המצוקה שבחינוך הממלכתי. אפשר להצביע על כמה גורמים המאפיינים את המצוקה, ובכללם מאפייני האוכלוסייה הלומדת, הדגם המיטבי לחינוך יהודי והמורכבות המובנית בחינוך פלורליסטי. מאמר זה עוסק בניתוח נייר עמדה שכתב צוות חשיבה אשר בחן את הסוגיה, ומטרתו לחשוף תפיסות גליונות וסמויות בתפיסות הצוות, כפי שבאו לידי ביטוי בנייר העמדה.

מתודולוגיה

א. תהליך

מחקר זה הוא מחקר אתנוגרפי הכולל ניתוח תמתי של נייר עמדה שכתב צוות החשיבה במכון מופ"ת בשנת תשע"ח שנעשה בתוכנת *narralizer*.³⁰ לצורך תיקוף המחקר ומהימנותו בוצעה מהימנות בין שופטים: שתי החוקרות, כל אחת לחוד, ניתחו את הנתונים. נוסף על כך נעשה הניתוח ברישום עובדתי מנותק מפרשנות.³¹ הקטגוריות שנבחרו היו בלתי תלויות. מהימנותן הפנימית נבעה מעקביות הניתוח, והמהימנות החיצונית - מהצגת מערך שלם של עיסוק בחינוך יהודי.

ב. הקשר

מחקר זה נעשה במסגרת צוות החשיבה 'זהות יהודית בחינוך הממלכתי ובהכשרת מורים לחינוך הממלכתי' שהקימה במכון מופ"ת וריכזה הרב ד"ר איריס יניב, אחת מכותבות מאמר זה. צוותי חשיבה משמשים במה המאפשרת לערוך דיון עמיתים בסוגיות שונות הנוגעות לתהליך ההכשרה וההוראה. צוותים אלו מזמנים לדיון משותף מורי מורים ובעלי תפקידים בארגונים שיש להם זיקה למערכת החינוך בישראל. בצוות חשיבה זה השתתפו נציגים מ־24 ארגונים, ובהם נשות חינוך מבתי ספר תיכוניים, נציגים של רשתות חינוך (תל"י ומיתרים), מרצים וחוקרים מן המוסדות להכשרת מורים ונציגי עמותות בעלות עניין. צוות החשיבה פעל במהלך שנה אחת וקיים שישה מפגשים במכון מופ"ת. המפגשים כללו שיח עם קובעי מדיניות, עם חוקרים ועם בעלי תפקידים בהכשרת המורים. גורמים אלו הציגו לפני הצוות נתונים מסקרים וממחקרים שעסקו בנושא החינוך היהודי במגזר

29. פוזנר, 2005, מתוך שטיין וצבר בניהושע, תשס"ט.

30. שקדי ושקדי, 2005.

31. צבר בניהושע, 2017, עמ' 100-106.

הממלכתי, והצוות בחר לגבש נייר עמדה בנושא העיסוק בזהות יהודית בבתי הספר הממלכתיים. לצורך כך אותרו שני קהלי יעד שלהם הנייר מיועד: מנהלי בתי הספר ומוסדות להכשרת המורים. החברים בצוות החשיבה הכינו שני מסמכים של קווים מנחים לעיסוק בזהות היהודית בחינוך הממלכתי - אחד למנהלי בתי הספר והאחר למוסדות להכשרת מורים. בתום התהליך אוחדו שני המסמכים לנייר עמדה.

שאלה המחקר היא זו: מהן התפיסות הגלויות והסמויות של נייר העמדה בנושא: 'עיסוק בזהות יהודית בחינוך הממלכתי'?

המחקר קיבל את אישור הוועדה האתית המוסדית של מכון מופ"ת.

ממצאים ודין

א. שותפים

נייר העמדה מציג את השותפים שעסקו בכתיבתו. הכותבים חברים בארגונים רבים שעוסקים בהכשרת מורים ומורי מורים (אוניברסיטאות, מכללות אקדמיות לחינוך ומכון מופ"ת). נציגים של רשתות חינוך, מורים, נציגי משרד החינוך וארגוני מגזר שלישי, הפעילים בשדה הבלתי פורמלי של החינוך, בהכשרת מורים, בכתיבת תוכניות לימודים ובשיח עם קובעי המדיניות. חשוב לציין כי בתחילת התהליך היו שותפים לשיח 31 משתתפים, ועל נייר העמדה חתומים 16 איש.

רוב המשתתפים אשר פרשו עשו כן מטעמי עומס (ההשתתפות בצוות החשיבה היא בהתנדבות), אולם הייתה גם פרישה על רקע אי-הסכמה עם נייר העמדה הסופי (ראו בטבלה 1).

שותפים	מספר נציגים בתחילת הדרך	מספר חתומים על נייר העמדה	נפקדים
ארגוני מגזר שלישי	11	5	אנשי תרבות ויצירה: משוררים, סופרים, אומנים
משרד החינוך	2	2	
כתיבת תוכניות לימודים	1	1	
אנשי חינוך	10	6	אנשי חינוך מבית הספר היסודי תלמידים

שותפים	מספר נציגים בתחילת הדרך	מספר חתומים על נייר העמדה	נפקדים
הכשרת מורים	7	6	מכשירי מורים מתוכניות להכשרת מורים לתרבות ישראל; מכשירי מורים להתפתחות מקצועית (פסג"ה, תואר שני, הסבות מקצועיות)
הורים			הורים שאינם בעלי תפקיד בגופים למיניהם והצטרפו לצוות החשיבה
רבנים (חילונים, התנועה ליהדות מתקדמת)	5	3	מסורתיים, אורתודוקסים
חוקרים בתחום החינוך היהודי	2	2	

טבלה 1: מעורבות המשתתפים של צוות החשיבה בכתיבת נייר העמדה

הנוכחים ייצגו מנעד זהויות יהודיות רחב, החל מנציגות אורתודוקסית של חובשי כיפה וכיסוי ראש, עבור ביהדות רפורמית ומסורתית וכלה ביהדות חילונית. חלק מן המשתתפים ייצגו כמה גורמים: מוסדות להשכלה גבוהה בשילוב הוראה בבתי ספר או מוסדות להכשרת מורים ופעילות בארגוני מגזר שלישי. כמו כן רוב המשתתפים הם הורים, ושניים היום או השתייכו בעבר לקהילות בתי ספר למיניהן.

הרכב זה משקף תפיסה גלויה של יהדות מגוונת, שבה יש לדתיים ולחילונים מעמד שווה בהחלטה מהו חינוך יהודי. תפיסה זו בולטת לנוכח הביקורת הציבורית הנוקבת על מעורבותם של ארגונים דתיים בחינוך הממלכתי.

עצם הבחירה להקים **צוות** חשיבה לדון בסוגיית ההדתה אינה מקרית. יש כאן הנחה שאפשר לעסוק בסוגיה ואולי להציע קווי מתאר לפתרונה רק **יחד**, בצוות שחושב יחד,

שאכפת לו מהנושא ויוצר קהילה. הדבר עולה בקנה אחד עם הנחת יסוד של נייר העמדה שהעם היהודי מורכב מקבוצות נבדלות: "המשפחה היהודית כוללת זרמים ביהדות, עדות, ואת יהדות התפוצות".

נוכח זאת אין זה מפתיע שבנייר העמדה חוזרת שוב ושוב ההתייחסות גם לבית הספר כאל קהילה. כבר בתחילת המסמך נאמר: "מטרת המסמך שלהלן היא לפנות לקהילות בתי הספר הממלכתיים (מנהלים, מורים, הורים ותלמידים)". הבהרה זו חוזרת גם בהמשך המסמך: "אנו שואפים שחברי קהילת בית הספר - תלמידים, הורים, אנשי צוות ומנהלים - יהיו בני בית פעילים בתרבותם היהודית וחברים במשפחה היהודית העולמית ובשאיפה ליצור בבית הספר 'קהילה לומדת'".

קהילה כוללת מגוון של אנשים ונשים בעלי דעות שונות שיש להם מכנה משותף ומטרה משותפת. במקרה זה כלל צוות החשיבה אנשים ונשים בעלי עמדות נבדלות באשר לתפיסת היהדות, אולי אפילו בעלי 'יהדות' נבדלות, אך המכנה המשותף היה זיקה עמוקה לתרבות היהודית ואמונה שזיקה כזו חיונית לקיומנו כעם. המטרה המשותפת הייתה לסרטט קווי מתאר משותפים לעיסוק בתרבות היהודית בחינוך הממלכתי. בנייר העמדה מובעת תקווה שקהילת בית הספר הממלכתי תוכל לנהל שיח כזה כדי להגיע להסכמות המתאימות לה: "שאיפתנו היא שיח מורכב המכיל זרמים, עדות וקהילות יהודיות ומאפשר לקהילת בית הספר בחירה מתוך היכרות".

שאיפה זו מביאה לידי ביטוי תפיסה סמויה כי בדומה לצוות החשיבה יהיה גם בקהילות אחרות ייצוג של מגוון זהויות יהודיות וכי כולם מעוניינים לשלב יהדות במסגרת החינוכית. השאלה היא אם לקהילת בית הספר יש אותו מכנה משותף שהיה לצוות החשיבה, ואפשר להטיל בכך ספק. לא בטוח כלל שבכל קהילות בתי הספר הממלכתיים יש זיקה עמוקה לתרבות היהודית, ויותר מכך, שיש בהם אמונה שזיקה זו חיונית לקיומנו כעם. ראוי לבדוק עניין זה.

בהרכב צוות החשיבה ניכר מחד גיסא מגוון גדול של זהויות יהודיות, אך מאידך גיסא יש חסר בייצוג של אנשי חינוך המלמדים בכל שכבות הגיל. צוות החשיבה כלל אנשי חינוך מבתי הספר העל-היסודיים, מנהלות ומורות, אך לא כלל נציגים של בתי הספר היסודיים. דוחות המחקר של קרן אביחי מצביעים על הקושי הגדול בהכשרת מורים ובלמידה מקצועית של מורים בקרב צוותי בית הספר היסודי.³²

יתר על כן, צוות הכותבים של נייר העמדה לא כלל ייצוג של אנשי חינוך לגיל הרך, ונייר העמדה מתמקד בבתי הספר ואינו פונה לגנות כלל. נראה אפוא כי יש קשר בין נוכחות אנשי צוות המייצגים את מרכיבי החינוך למיניהם לבין התייחסות לשכבת גיל זו בנייר העמדה. חשיבותו של צוות החינוך לגיל הרך רבה לנוכח מרכזיותו של החינוך בגיל

32. סילבר ואחרים, תשע"ב.

זה. מחקר בגישה ביקורתית פמיניסטית על תוכני הלימוד בגני הילדים הצביע על הצורך ועל החשיבות בשינוי אופן הלימוד הקיים - הנשען על תפיסות דיכוטומיות של טובים ורעים, מלחמה ואלימות, מקומה של האישה ועוינות כלפי תרבויות אחרות - אל תפיסות של חינוך מגדרי, שוויון, זכויות אדם וערכי חשיבה מורכבת.³³ אם כן, לחינוך בגיל הרך יש חשיבות והשפעה גדולות, וחבל שנייר העמדה אינו פונה לקהל יעד זה.

עוד מרכיב חסר בדין הוא התלמידים. נייר העמדה מתייחס אל התלמידים כאל ישויות פסיביות שאינן תורמות לשיח. בכך נעדר מרכיב חשוב של ידע הנשען על מסורות רבות ממגוון בתי אב. נבהיר כי היות שנייר העמדה היה מיועד למנהלים ולמוסדות המכשירים מורים, לא הייתה התייחסות מודעת אל תפקיד התלמידים, אולם היעדר זה צורם לנוכח התפיסות של ההוראה במאה ה־21, שבה תפקיד המורה מוסב מבעל הידע והסמכות אל המנחה של הדין. למרות זאת מחקרה של קצין בחן סוגיה זו בקרב מורים להוראת מקצועות היהדות אשר הוכשרו בתוכנית היוקרתית רביבים, ועולה ממנו כי מורים חדשים בוגרי תוכנית זו נטו ללמד בגישה ממוקדת במורה ובתוכנית הלימודים ונתנו מעט מקום ללמידה פעילה של תלמידים.³⁴

ב. דמות המלמדים

נייר העמדה פונה אל מנהלים ומורים כדי לגייסם לתהליכי הבניית שיח רחב בנושא זהות יהודית פלורליסטית. נייר העמדה מדגיש בחזונו: "אנו סוברים שחינוך יהודי צריך להיות במרכז החינוך בישראל, משמע: רכיב מרכזי בשיח הבית־ספרי". מכאן שחשוב לבחון את התייחסות כותבי הנייר אל צוות בית הספר. "כולנו מאמינים שיש ליצור בבתי הספר הממלכתיים שיח רחב ומגוון בשאלות של זהות יהודית" - המסמך פותח בהצהרה על חשיבותו של השיח בין כותלי בית הספר. בהמשך מדייקים כותבי הנייר את קהל היעד "לפנות לקהילות בתי הספר הממלכתיים (מנהלים, מורים, הורים ותלמידים)". המיקוד הוא בבניית שיח ששותפים בו אנשי החינוך וקהילת בית הספר בתהליך המותאם לקהילה המקומית. אם כך, הנייר מתייחס אל המורים כאל שותפים טבעיים לשיח. בראשית התהליך מוצע ללבן את מקום היהדות בקרב אנשי צוות החינוך בבית הספר.

תפקיד המורה מרכזי בעיבוד התהליך, בשמירה על מרחב מוגן ובהבניה של מאזן עדין בין שלמות הקבוצה לזכות היחיד לזהות אישית מובחנת. לימוד משותף של זהויות נבדלות משמש הדגמה לחינוך פלורליסטי,³⁵ שבו דעות מגוונות מוצגות ומרחיבות את הלמידה. זוהי אפשרות לפתח כישורים חברתיים כגון הקשבה, אמפתיה, חשיבה ביקורתית,

33. גור זיו, 2016.

34. קצין, 2015.

35. לפירוט ראו בהמשך בסעיף על פלורליזם.

ביקורת עצמית ויכולת התפשרות. ביחס כותבי נייר העמדה אל המורים ניכרת שניות: מחד גיסא הנייר מעמיד את מרכזיות המורה בחינוך היהודי, ומאידך גיסא הוא מפנה לגורמים חיצוניים. נייר העמדה מציע הסתייעות בגורמים חיצוניים, כגון סל החוויית שמשדר החינוך מאפשר, נציגי זרמים, סוירים לבתי כנסת, ערים תאומות, מפגש עם הורים ועוד. כך נחשפת תפיסה סמויה בגישת הצוות הקשורה לבעלות על הידע ולחשש שמא אין למורים ידע מספק. תפיסה זו נשענת, בין השאר, על הצורך בתגבור לימודי התחום בהכשרת המורים. עדות נוספת לתפיסה זו אפשר לראות בהפניה של נייר העמדה לדף פייסבוק: "אנו מעוניינים לפתוח קבוצת פייסבוק סגורה שבה נשתף אתכם במידע בתחום הזהות היהודית במערכת החינוך ונכלל לדון בסוגיות רלוונטיות לנושא". נרמז כי השיתוף נשען על מקור ידע חד־צדדי.

ג. הכשרת מורים

מרכזיות הכשרת המורים ופיתוחם המקצועי בחינוך בכלל ובחינוך היהודי בפרט באה לידי ביטוי בנציגות הרבה בצוות של מורי המורים במוסדות האקדמיים להכשרה וללמידה מקצועית של מורים: שבעה מחברי הצוות פועלים במוסדות אלו. עם זאת מעניין כי לא הייתה נציגות של מוסדות עם הכשרה ייעודית לתחום החינוך היהודי. ההכשרה והלמידה המקצועית של מורים למקצועות היהדות נעשית בכמה רמות:

1. הכשרת מורים לתואר ראשון ושני;
 2. למידה מקצועית של מורים - השתלמויות במרכזי פסג"ה ובבתי הספר;
 3. הסבת אקדמאים להוראה;
 4. הרחבת הסמכה במקצועות היהדות.
- כיום פועלות יותר מעשרים תוכניות להכשרת מורים (ראו בנספח א) אשר פותחו בזכות תמיכתו של משרד החינוך והענקת תקציב לנושא.

ד. תחום הדעת 'תרבות יהודית ישראלית'

נייר העמדה מזכיר תשע פעמים את תוכנית הלימודים של המקצוע 'תרבות יהודית ישראלית', לדוגמה: "דברים אלו הם ברוח תוכנית הלימודים במקצוע 'תרבות יהודית ישראלית'". תוכנית זו הוכנסה למערכת החינוך בשנת תשע"ז והבנתה בפעם הראשונה תחום דעת חדש הנוגע ליהדות כתרבות.³⁶ אתר התוכנית מדגיש כי הבנייתה היא שיא של תהליך רב־שנים, והיא נשענת על תובנות של תוכנית קודמת, 'תרבות ישראל ומורשתו'. בראש התוכנית עומד המפקח הארצי מר יובל סרי, שעמו נפגש צוות החשיבה אשר כתב את נייר העמדה, ואחת מחברי הצוות שימשה מדריכת המקצוע מטעם משרד החינוך.

התייחסות לתוכנית מובאת כבר בהגדרת המטרה של נייר העמדה כאחת ממסגרות ההוראה הבית ספרית שבה אפשר ללבן את הזהות היהודית. כמו כן נייר העמדה מפנה אל מגוון דרכי ההוראה המוצעות לסגל המורים בשיתוף של פעילויות חווייה חיצוניות, בהוצאת ספרי לימוד ובהכנת תוכניות להכשרת מורים. נייר העמדה אף מצטט כמה שורות מן התוכנית עצמה. חשוב להדגיש כי הקשר החיובי בין מובילי התוכנית ובין נציגי ארגונים אשר היו חברים בצוות החשיבה משמש עדות לאמון הרב בתוכנית זו, לעומת האווירה הקשה של שיח ההדחה אשר רווח באותה תקופה בעיתונות.

ה. דרכי הוראה

דרכי הוראה שונות מודגמות בנייר העמדה ומייצגות את תפיסת העולם של אנשי חינוך להוראה מגוונת המתאימה להוראה במאה ה-21. דרכים אלה כוללות מרכיבי חינוך פורמליים ובלתי פורמליים:

- מרכיבי החינוך הפורמליים הם דיון בטקסטים, היכרות עם לוח השנה היהודי והישראליות; רעיון חדשני ללמידה פורמלית בין-תחומית ורב-תחומית: "יום סביב נושא שילמד באופן רב-תחומי וחוויתי [...] להילמד דרך תחומי דעת שונים: מקרא, תרבות יהודית ישראלית, גיאוגרפיה, היסטוריה, לשון, ספרות ועוד". רעיון זה מדגים את תפיסת נייר העמדה כי יהדות אינה נושא הנלמד במסגרת תחום דעת אחד, אלא יש לו הקשרים לרובדי החיים השונים והשלכות עליהם.
- מרכיבי החינוך הבלתי פורמליים הם סיורים וחשיפה למנהגים ולשיח קהילתי של מורים, תלמידים והורים ביום המשפחה. הדגמה לאחד הרעיונות שהועלו היא "ארגון יום יהדות פלורליסטית בבית הספר - יום שבו יגיעו נציגים של זהויות יהודיות שונות".

הזירה החינוכית של תרבות ישראל משלבת מסגרות פורמליות ובלתי פורמליות, טקסים, בתי מדרש בשעות הלימודים ומחוצה להם, מסעות ועוד. לדוגמה, שילוב טקסים במסגרת תוכנית הלימודים נותן ביטוי למרכיבים של חינוך בלתי פורמלי. אפשר לראות זאת כבר בתוכנית הלימודים הראשונה שכתבה בשנת 1927 מועצת המורים למען הקק"ל. תוכנית זו כללה ספר מסיבות, ובו שובצו בלוח השנה העברי טקסים של חגי ישראל ואירועים ציוניים בולטים.³⁷ התכנים שילבו מסורות וטקסים אשר הדגישו את הערכים המשותפים לתלמידי התנועה הציונית מכל זרמי החינוך. הפדגוגיה המתלווה כללה קישור אל ההיסטוריה, דיון ערכי ושיח פעיל עם התלמידים להעמדת טקסים מחודשים המיועדים

37. למאמר מקיף בנושא ראו דרוה, תשע"ה.

לגיבוש זהות יהודית ציונית.³⁸ כיום מוצע למורים ולמורות מגוון פעילויות בלתי פורמליות לעיסוק בזהות היהודית, ונעסוק בכך בהמשך. נייר העמדה מצמצם ומדגים רעיונות מספר אשר יכולים לשמש זרזים לקידום רעיונות אחרים, ואינו מתווה דרכים להערכת הלמידה. למעשה מוטמעת כאן תפיסה סמויה כי כותבי נייר העמדה סומכים ידם על צוות בית הספר לבחירת דרכי הערכה.

ו. זהות קיבוצית לעומת זהות אישית

נייר העמדה ממעט להתייחס אל התלמידים ואל פיתוח הזהות האישית. כל פנייה אל התלמידים נעשית בגוף שלישי רבים: "וליצר עבור מנהלים, מורים, תלמידים וקהילות". בכך מדגים הנייר דעה סמויה של הצוות על תפיסה קולקטיבית של זהות יהודית. שביד טען: "הזהות היהודית מקדימה את מחויבות היחידים כלפיה כתשתית לזהותם כפרטים".³⁹ אם כן, לפי תפיסה זו תפקיד החינוך היהודי לחזק את המחויבות הזו באמצעות שמירה על הזיכרון הקיבוצי כמעצב של תודעת הזהות של היחידים. הוא מתריע מפני היסחפות של החינוך לתפיסות פוסט־מודרניות המציבות במרכז את ההווה המשתנה, דינמיות במעבר מאופנה לאופנה ללא המשכיות ומנותקות מן העבר והעתיד. תפיסות אלו קוראות ליחיד להשתחרר מכבלי מורשת העבר כדי לממש את זהותו הפרטית. 'שחרור' זה עלול להוביל להתכחשות לזהות הקולקטיבית ואף להריסתה, והתוצאות עלולות להיות ניכור, בדידות ואובדן זהות.

העיסוק בזהות קבוצתית עלה גם בתיאורם של אנשי צוות החשיבה עצמו: "חברי הצוות מייצגים ארגונים מרכזיים בתחום הזהות היהודית בחינוך הממלכתי", קרי: הכותבים עצמם מקבלים את מעמדם מתוך נקודת המבט הקבוצתית של ארגונים הפועלים בשדה. חשוב להדגיש כי פנייה זו אל השדה הציבורי, שבו מתרחשת פעילות רבה של זהות יהודית, אינה פוגעת באפשרות הבחירה ובמגוון החיים זה לצד זה.

נייר העמדה מדגיש: "המשפחה היהודית כוללת זרמים ביהדות, עדות ואת יהדות התפוצות", ואף מפנה למגוון של ארגונים הפועלים בארץ, "שישים ארגונים של יהדות פלורליסטית שיכולים לעזור בארגון השיח על זהויות בבית הספר". חשיבות הקבוצה עולה גם בציון קיומו של ארגון המאגד את כל הארגונים הללו, ארגון 'פנים'.

בדיון זה עמדנו עד כה על היעדר ממד הזהות העצמית בנייר העמדה, אולם יש לתת את הדעת שחינוך מתרחש במרחבים של קהילת בית הספר, כפי שמודגש בנייר העמדה (ראו לעיל). מה תפקיד הקהילה בעת ליבון שיח הזהות האישית? יש להדגיש כי הזהות האישית מורכבת מכמה זהויות מקבילות. כל אדם שייך לכמה קהילות (קהילת

38. שור, 2011; שילד ובר־אסולין, 2011.

39. שביד, 2001, עמ' 641.

בית הספר, תנועת הנוער, בית הכנסת, המשפחה ועוד), ובכל אחת מקהילות אלו תבוא לידי ביטוי זהות אחת מני כמה. הקהילה היא הזירה שבה מוצגת הזהות, ובה גם מיושמות תובנות לגביה. זוהי מעין מעבדה לבחינת הפרקטיקה של הזהות המתעצבת.⁴⁰

ז. המתח בין זהות ציונית פרטיקולרית לזהות יהודית כללית

חברי צוות החשיבה כולם ישראלים וציונים. מקצתם לא נולדו בארץ או חיו תקופות מסוימות בחו"ל, וכולם רואים חשיבות רבה בשמירה על הקשר בין יהודי ישראל והתפוצות.⁴¹ הצוות מניח שכל הקבוצות היהודיות בארץ ובתפוצות הן חלק מהעמיות היהודית, כפי שנאמר בפירוש בהנחות היסוד של נייר העמדה. החזקה בשתי הזהויות הללו - הציונית והיהודית - יכולה לעיתים לגרום מתח מסוים, כפי שאפשר לראות בנייר העמדה. מצד אחד: "אנו שואפים שחברי קהילת בית הספר - תלמידים, הורים, אנשי צוות ומנהלים - יהיו בני בית פעילים בתרבותם היהודית וחברים במשפחה היהודית העולמית" (ההדגשה שלנו). ומצד אחר מייד אחר כך כתוב: "עיסוק בזהויות היהודיות השונות יגביר את הסולידריות היהודית, את החוסן הלאומי של החברה ואת הרגש הציוני" (ההדגשה שלנו). נייר העמדה עצמו אינו עוסק במתח הזה.

מעניין כי נייר העמדה נמנע מהגדרת מיהו יהודי ומיהו יהדות - בדומה לשנר, אשר נמנע במודע מהגדרת התכנים של החינוך היהודי ומניח דלת פתוחה, הכוללת גם את החינוך הפלורליסטי תרבותי,⁴² ובדומה לרוזנק, אשר נמנע מהגדרת היהדות מהי.⁴³

ח. ריבוי וגיוון

עוד הנחת יסוד של הצוות שבאה לידי ביטוי בנייר העמדה הייתה שהיהדות רבת-פנים. הנחת יסוד זו נזכרת גם בתוכנית הלימודים של המקצוע 'תרבות יהודית ישראלית', כפי שמצוטט בנייר העמדה: "התכנית נועדה לחשוף את התלמידים לעולם היהדות רב-הפנים". לפיכך היה ניסיון לכלול בצוות אנשים ונשים בעלי מגוון זהויות יהודיות, אם כי בהחלט יש זהויות שהיעדרן בולט, ומהשיח נפקדים מסורתיים, עולים, נציגים שונים של עדות ישראל, אנשי תרבות ויצירה, אנשי רוח ועוד.

נייר העמדה חוזר שוב ושוב במגוון דרכים על תפיסת הריבוי ביהדות ועל התקווה שבתי הספר יחשפו בפני תלמידיהם את הריבוי הזה. דגש זה נוגע ישירות לטענה של מתנגדי ההדתה, הטוענים שלבתי הספר הממלכתיים נכנסים כמעט רק ארגונים יהודיים

40. מושקטי-ברקן ומרמור, 2014, עמ' 136.

41. כפי שעלה בשיח בין חברי הצוות במפגשים (מידע שטרם פורסם).

42. שנר, 2012.

43. רוזנק, 2015.

לא פלורליסטיים, ברובם אורתודוקסיים, שאינם מכירים בריבוי היהדויות, ומציגים תמונה חד-ממדית של היהדות.

חשיבות הגיוון היא במתן מבט פלורליסטי על היהדות. פלורליזם אפשר לתאר במונחי המרחב: **פלורליזם אופקי** מציג דעות מנוגדות בשדה זהה, ואילו **פלורליזם אנכי** מציג מגוון נקודות מבט על העולם ומדגיש את הערך המוסף שבכל אחת מהן. אשר לחינוך יהודי – אפשר לבחון את סוגיית השבת מנקודת מבט פלורליסטית אופקית, הניזונה מתפיסות הלכתיות, סוציאליסטיות או תרבותיות, או מנקודת מבט אנכית, וזו תציג מאפייני יהדות שונים, כגון היסטוריה של העם היהודי, הלכה, מצוות ומנהגים או נכסי תרבות. הסיכונים בחינוך מבוסס פלורליזם הם הצפת הלומדים ויצירת בלבול.⁴⁴

נוסף על כך, גישה פלורליסטית שבה מוצגות חלופות זו לצד זו עשויה להיראות כשואו שבו על הלומדים 'לקנות' אחת מהחלופות המוצגות. מכאן החשיבות של מתן מענה והתייחסות לעבודת הלומדים על פיתוח זהותם האישית, מרכיב החסר, כאמור, בנייר העמדה. לשם כך יש לאפשר ללומדים מרחב למחשבה ובחירה אישית ולצייד אותם ביכולות של חשיבה ביקורתית שתאפשרנה השוואה וניתוח של רעיונות. מטרת החשיבה הביקורתית אינה העמדת ספק או פסילה של רעיונות אחרים אלא חידוד הזהות לעומת זהויות אחרות. תפקיד המורה להציע מגוון אפשרויות, להדגים את הפתיחות הנדרשת ולתמוך בלומדים, שכן תהליך בחירת הזהות עשוי להיות מורכב ולכלול רגעים של שמחה או לחלופין של עצב וזכדוך.⁴⁵

ט. עדתיות

לאורך הדורות היה עם ישראל מפוצל לקבוצות נבדלות שמקורן בארץ המוצא, ומצב זה נמשך גם כיום. הזהות האשכנזית או המזרחית, הליטאית או הטוניסאית נוכחת מאוד בחיים היהודיים. היא באה לידי ביטוי בנוסח התפילות, במועדן, בניגון, במראה בית הכנסת ובסידור השיבה בו, במנהגים, באורחות חיים, בתפיסות עולם ואף במטבח היהודי. מעניין לציין כי אין בנייר העמדה התייחסות מיוחדת לעדתיות ולארצות מוצא למעט אמירה כללית בראשיתו: "המשפחה היהודית כוללת זרמים ביהדות, **עדות**, ואת יהדות התפוצות" (ההדגשה שלנו). התייחסות זו מתבקשת לנוכח הייחודיות של הזהות היהודית המסורתית-מזרחית ולשמע הקריאה להנחתה ולהעצמתה במערכת החינוך. בשנת 2016 הוקמה ועדת ביטון להעמקת הזהות של יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך. המלצות הוועדה היו מקיפות וכללו פיתוח חוברות לימוד ומערכי שיעור, מאגר אינטרנטי, תוכניות למנהלים ולמורים מובילים, קורסים ייעודיים בהכשרת מורים וימי

44. מושקטי-ברקן ומרמור, 2014, עמ' 126.

45. שם, עמ' 134.

הדרכה והשתלמויות מורים, פעילויות בלתי פורמליות, כגון סיורים במוזאונים, קהילות שְׁרוּת, הקמת פקולטה למדעי הרוח בתחום לימודי יהדות המזרח באוניברסיטאות ותגבור המחקר האקדמי בנושא.⁴⁶

ועדת המשנה לסוגיות הזהות ציינה את היעדר ייצוג העושר ההגותי של היצירה היהודית בארצות המזרח וספרד, הכוללת מחשבת ישראל, קבלה, הלכה, ספרי שאלות ותשובות, ספרי מוסר ואמונה, לשון ודקדוק עברי, שירה, פיוטים וצינונות.⁴⁷ ייחודיותה של הזהות היהודית המזרחית בולטת בהתמודדות עם המודרנה, עם פסיקות הלכתיות חדשניות, עם יחסי דתיים-חילונים ויחסי יהודים-ערבים ועוד, ובכך יש בה אפשרות לתרומה נכבדת לזהות היהודית המתעצבת במדינת ישראל.

נוסף על כך ציינה הוועדה: "החינוך היהודי הממלכתי והממלכתי דתי אינו נותן מענה ראוי לאוכלוסייה המסורתית".⁴⁸ בחינוך הממלכתי אין רגישות לקיומם של תלמידים מסורתיים ולזהותם הייחודית, השונה מן החילוניות; בחינוך הממלכתי־דתי הם אינם נחשבים דתיים דיים, ומקבלים יחס מזלזל בגין אופן שמירת המצוות שלהם וגישתם אל הדת. בוזגלו הגדיר את הזהות המזרחית כשוללת את מדיניות כור ההיתוך, לנוכח המהלכים השליליים שהתרחשו בה, שכללו מסירה מוחלטת של גורל העולים ממדינות ערב למדיניות מאחה, להגמוניה אחת דומיננטית.⁴⁹ המלצותיו של בוזגלו לחינוך היהודי כוללות את ההקשבה לערכים הבאים מבית הוריהם של הילדים, מתן כבוד למורשתם והוספת מכלול היצירה המזרחית, היצירה הרחנית וההיסטוריה של יהדות המזרח לתוכניות הלימודים. מורכבות הזהות היהודית מחייבת דיון גישה פתוחה ודינמית לתכנים אלו באופן שהולם מאוד את המלצות נייר העמדה.

1. התפתחות ודינמיות

בהנחות היסוד של נייר העמדה נכתב: "כמו כל תרבות חיה, היהדות היא אבולוציונית, דהיינו מתפתחת באופן דינמי ומכילה מסורת וחדוש". הנחת היסוד הזו באה לידי ביטוי בנייר העמדה בהזמנת בתי הספר להציג את "ההתפתחויות שחלו בתרבות היהודית (כמו בכל תרבות)" מתוך מחשבה שדרך הצגה כזו "עשויה לסייע לתלמידים לחוש קרבה אליה ולהזדהות עמה, למשל יצירת טקס בר המצווה על ידי חז"ל, השינוי במעמד האישה (דוגמה - כיום יש גם נשים מוסמכות לרבנות)". עמדה זו מנוגדת לגישת 'חדש אסור מן

46. ביטון, 2016, עמ' 10.

47. שם, עמ' 185.

48. שם, עמ' 188.

49. בוזגלו, 2001, עמ' 490.

התורה, שאימצו זרמים חרדיים מסוימים במדינת ישראל, ולגישה שהכול ניתן מלכתחילה בהר סיני.

האם היהדות החילונית היא חלק מתהליך ההתפתחות של היהדות, או שמא היא מתנכרת לה? שגיאה מבהיר כי רציפות ואחידות נדרשות להבניית זהות של יחידים ושל קבוצות.⁵⁰ לזהויות אופייניות דינמי, והן אינן שומרות על המסורת שמירה מושלמת אלא משתנות. הזהות נרקמת בשיח שבין הזהות הראשונית, המשמשת יסוד ראשוני אקזיסטנציאליסטי, לבין הקשר תרבותי-חברתי שאליו מושלך האדם. השיח מתאפשר במסע דיאלקטי למימוש המכלול במציאות, מסע אנושי המשלב תרבות וחינוך. במהלך המסע היחיד עומד מול התרבות כזר ומנסה לעצמו את מכלול ההיבטים העומדים לפניו.

מסע זה אינו חד-פעמי, והוא מתרחש לכל אורך חייו של האדם. יש להדגיש כי תפיסה זו עומדת בניגוד לתפיסה הגליאנית של תהליך פרוגרסיבי. בהתאם לתפיסה זו הזהות מתפתחת ומתקדמת בהתפתחות שאינה סותרת את מה שקדם לה אלא מכילה אותו. המסע של שגיאה מדגיש את חירות האדם לשנות, לדחות ולפתח את זהותו. חירות זו משמרת או מתעדת את המתח שבין הזהות הראשונית לבין התרבות הממשית.⁵¹ חמו מציינת כי פיתוח תודעת זהות כרוך בשלבי התפתחות שהאדם עובר עם עצמו ובהקשרים חברתיים, אגב שיח רפלקטיבי ודיאלוגי.⁵² שיח זה אינו לינארי ואינו תחום בנקודת זמן מסוימת, אלא הוא מסע שיש בו התקדמויות ונסיגות המאפשרות לבחון מחדש את הזהות. תפיסה זו של התפתחות היהדות והפיכתה לרלוונטית ללומדים באמצעות החינוך מתכתבת עם דגם החינוך של רוזנק, המתייחס ליהדות כאל משאב היסטורי. משאב זה עומד לרשות הלומדים לשינויים ולפרשנות.⁵³

יא. בחירה וברירה

כיוון שהנחת היסוד של נייר העמדה היא שיש ריבוי בתרבות היהודית, הרי שממילא הצוות מדגיש שוב ושוב את חשיבות הבחירה. ההנחה היא שיש ברירות אחדות, דרכים נבדלות, וכל אדם ריבוני לבחור כיצד לממש את יהדותו. בהתאם לכך בנייר העמדה מוצעות אפשרויות רבות להצגת גיוון יהודיות בבתי הספר הממלכתיים, ולקהילת בית הספר יש חופש, ריבונות ואחריות לבחור:

50. שגיאה, 2017, עמ' 37.

51. שם, עמ' 40.

52. חמו, 2008, עמ' 8.

53. רוזנק, 2015.

יש מגוון ספרי לימוד להוראת המקצוע 'תרבות יהודית ישראלית'. הספרים הם בפיקוח משרד החינוך, ואתם מוזמנים לעיין בהם ולבחור את מה שמתאים לבית הספר. בתוך כל אחד מספרי הלימוד במקצוע 'תרבות יהודית ישראלית' יש שפע של טקסטים, ומהם תוכלו לבחור את אלו המתאימים לכם ולכיתותיכם. אנו מציעים להיעזר בטקסטים אלו כדי לעורר שיח רלוונטי.

בחירה קשורה גם לברירה ולבירור. כדי לבחור בחירה מושכלת, ראשית עליי לברר לעצמי את הדברים. נייר העמדה ממליץ לבתי הספר לעסוק ב"בירור מקום היהדות בבית הספר והגישה המתאימה לקהילת בית הספר".

יב. אמונה

נייר העמדה דן גם באפשרות של אמונה במונח של faith וגם במונח של belief, ומקבל את שתיהן. צוות החשיבה מניח שבני אדם הם יצורים אמוניים וכי אמונה מסייעת לאדם לתת משמעות לחייו. אך אמונה אינה חייבת להיות אמונה דתית. גם לאדם חילוני יש אמונות. בהנחות היסוד של נייר העמדה כתוב: "יהדות היא תרבות לאומית המבוססת על טקסטים יהודיים עתיקים ומוזרניים, הלכות, מנהגים ופולקלור, **אמונה דתית וחילונית** [...]" (ההדגשה שלנו).

בהתאם לכך נייר העמדה מדגיש:

אנו מציעים למורים לזמן לתלמידים אפשרויות לשיחה על אמונה באלוהים/בה' או על שמירת מצוות. אלו נושאים לשיחה פתוחה, ללא אקסיומות. דוגמאות: כיצד אפשר להרגיש בן/בת בית ביהדות גם בלי אמונה באלוהים? כיצד מעוצבת הזיקה ליהדות גם אצל מי שאינו שומר מצוות? **חשוב שגם תלמידים אשר בוחרים שלא להאמין באלוהים וגם תלמידים שבוחרים להאמין באלוהים ירגישו בני בית בתרבותם** (ההדגשה במקור).

שיח זה על אמונות נבדלות עומד בניגוד לדעתו של כץ, המציג את החינוך הממלכתי כבעל דעה שהאמונה הדתית נתפסת בעיניו כמיותרת ומנותקת ממחשבה מודרנית, והמונח תרבות מחליף אותה.⁵⁴

סיכום

מאמר זה עוסק בניתוח נייר עמדה שכתב צוות חשיבה רב־משתתפים אשר ייצג מגוון פנים של היהדות בנקודת זמן שבה נתקל החינוך ליהדות בביקורת רבה באמצעי התקשורת. נייר העמדה פונה אל אנשי חינוך, ובראש ובראשונה אל מנהלים. חשיבות החינוך היהודי עולה מהמחקרים שבחנו את תפיסותיהם ואת עמדותיהם של מנהלי בתי הספר כלפי מקצועות היהדות. בתשובה על שאלת המידה שבה הם רואים את קידום היהדות כחלק מתפקידם השיב שיעור גדול מן המנהלים שתפקידם לוודא שתלמידיהם יכירו את המסורת והתרבות היהודית, את ההיסטוריה של עם ישראל ואת מנהגי מעגל החיים וירגישו שייכות לעם היהודי.⁵⁵ רוב מנהלי בתי הספר העליסודיים (72%) סברו כי חשיבות לימודי היהדות זהה לחשיבות המקצועות האחרים.

עוד דמות מרכזית הנוכרת בנייר העמדה היא דמות המורה. מרכזיות המורים והכשרתם בתהליכים אלו דורשת יצירת מרחב משותף למורים, שבו יוכלו ללבן את הסוגיות שהם מתמודדים עמן, ויתאפשר מרחב לרפלקציה אישית וקבוצתית. נכונות המורה להביע דעה יכולה לשמש דגם לתלמידים, ללא התעלמות מן הקשיים הכרוכים בחשיפה זו. מרחבים אלו יכולים לכלול את חדר המורים, את הכיתה, את קהילת בית הספר, הכוללת אף הורים, וגם מרחבים חיצוניים של בתי כנסת, אנשי רוח וחוויה. המגוון המוצע משקף את הפתיחות הנדרשת כדי לסייע לתלמידים לבנות זהות יהודית מתוך בחירה חופשית ומושכלת. ניתוח נייר העמדה העלה תפיסות גלויות וסמויות של כותבי הנייר כלפי הדגם המיטבי לחינוך יהודי, מי הן הדמויות המלוות ולמי שייכת הבעלות על הידע. מניתוח זה הועלו שאלות בדבר הצורך לדייק את נייר העמדה.

במחקר עתידי ייבחנו עמדות המורים, המנהלים וכותבי נייר העמדה, מתוך רצון לשפרו ולהרחיב את הפצתו.

רשימת קיצורים ומקורות

- אזולאי, 2015
נ' אזולאי, "אנו היהודים החילונים? הגדרת זהות בתנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני", בתוך: י' פישר (עורכת), **חילון ולחילוניות עיונים בין תחומיים**, תל אביב 2015, עמ' 314-339.
- אריאן וקיסר־שוגרמן, 2009
א' אריאן וא' קיסר־שוגרמן, **יהודים ישראלים - דיוקן: אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל, 2009**, ירושלים 2009. <https://www.idi.org.il/media/5032/%D7%93%D7%95%D7%97-%D7%90%D7%91%D7%99%D7%97%D7%99-%D7%94%D7%9E%D7%9C%D7%90.pdf>
- בוזגלו, 2001
מ' בוזגלו, "אידיאולוגיות חינוכיות: נקודת המבט המזרחית", בתוך: י' עירם, ש' שקולניקוב וא' שכטר (עורכים), **צמתים: ערכים וחינוך בחברה הישראלית**, ירושלים 2001, עמ' 480-521.
- ביטון, 2016
א' ביטון, **דוח ועדת ביטון להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך**, משרד החינוך 2016. <https://edu.gov.il/owlHeb/Tichon/RefurmotHinoch/Documents/bitonreport.pdf>
- ברנר, 1997
י"ח ברנר, **כתבים**. תל אביב 1997, כרך ד, עמ' 1369.
- גודמן ופישר, 2004
י' גודמן וש' פישר, "להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תיזת החילון וחלופות מושגיות", בתוך: י' גודמן וש' פישר (עורכים), **מערבולת הזהויות**, ירושלים 2004, עמ' 346-390.
- גור זיו, 2016
H. Gor Ziv, "Teaching Jewish Holidays in Early Childhood Education in Israel Critical Feminist Pedagogy Perspective", *Taboo* 15 [1] (2016), pp. 119-134.
- דורי, 2019
נ' דורי, "חינוך לערכים יהודיים בגן הממלכתי", **לימודים** 15 (2019), עמ' 2-19. http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamarim/dory-18-11-18.pdf
- דרור, תשע"ה
י' דרור, "ההיסטוריה של החינוך היהודי: תורות חינוכיות ותורמתן לגיבוש מדיניות של חינוך יהודי פלורליסטי", בתוך: מ' גיליס, מ' מושקט־ברקן וא' פומסון (עורכים), **עיונים בחינוך היהודי - בלשון רבים: אתגרי הפלורליזם בחינוך היהודי יד (תשע"ה)**, עמ' קלד-קנד.

- הרטף, 2007, ח' הרטף, **להיות ישראלי וגם יהודי: חינוך חברתי והבניית זהות**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2007.
- חמו, 2008, נ' חמו, **תודעה וציפיות חינוכיות של הורים בנושא: זהות יהודית חילונית**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2008.
- כץ, 2018, Y. J. Katz, "Religious and Heritage Education in Israel in an Era of Secularism", *Education Sciences* 167 [8] (2018), pp. 1-10.
- למ"ס, 2018, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **פני החברה בישראל - דת והגדרה עצמית של מידת דתיות**, ירושלים 2018.
- מורגן, 1996, D. L. Morgan, *Focus Groups as Qualitative Research* 16 (1996), pp. 2-18: <https://pdfs.semanticscholar.org/6895/650998233a7bb52efcdaa39b0e42d2102f3c.pdf>.
- מושקט-ברקן ומרמור, 2014, M. Muszkat-Barkan & M. Marmur, "Plarilty, Identity and Community in Pluralistic Jewish Education", *Studies in Jewish Education – Speaking in the Plural, The Challenge of Pluralism for Jewish Education XIV* (2014), pp. 123-144.
- מכון PEW, 2016, **מכון PEW, החלוקה הדתית בחברה הישראלית, 2016**: https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2016/03/israel_survey_overview.hebrew_final.pdf
- משרד החינוך, תשע"ח, **משרד החינוך, התפתחות מערכת החינוך - עובדות ונתונים**, ירושלים תשע"ח.
- סילבר ואחרים, תשע"ב, א' סילבר, ל' פסקל, ע' קורב וא' שפירארוזנברג, **בחנית כיווני עשייה במערכת החינוך הממלכתית (לא דתית) במגזר היהודי**, ירושלים תשע"ב.
- פוזנר, 2005, מ' פוזנר, **מה יהא על המורשת ועל התושב"ע? על מעמד המתחזק, אך עדיין בלתי יציב, של לימודי היהדות בבתי ספר ממלכתיים בתל אביב**, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2005.
- צבר בן יהושע, 2017, נ' צבר בן יהושע, **המחקר האיכותני בהוראה ובלמידה (מהדורה שישית)**, בן שמן 2017.
- קיצינגר, 1995, J. Kitzinger, "Qualitative Research: Introducing Focus Groups", *BMJ* 7000 [311] (1995), pp. 299-302.

- O. Katzin, "Teaching Approaches of Beginning Teachers for Jewish Studies in Israeli Mamlachti Schools: A Case Study of a Jewish Education Teachers' Training Program for Outstanding Students", *Journal of Jewish Education* 81 [3] (2015), pp. 285-311.
- קצין, 2015
- י' קרצ'מררזיאל, "הדתה שמדתה?", **עמודים** 788 [2] (תשע"ט), עמ' 39-42.
- קרצ'מררזיאל, תשע"ט
- א' רגב ונ' לקס, **מדד הדת והמדינה** דוח 9 (2017), ירושלים: <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5018138,00.html>
- רגב ולקס, 2017
- מ' רוזנק, **הוראת תרבות ישראל - בין הערכי לחולנטי**, ירושלים ותל אביב תשע"ה.
- רוזנק, 2015
- ש' רוזנר וק' פוקס, **יהדות ישראלית דיוקן של מהפכה תרבותית**, מודיעין 2018.
- רוזנר ופוקס, 2018
- א' שביד, "פוסט-מודרניות והזהות היהודית", בתוך: י' עירם, ש' שקולניקוב, י' כהן וא' שכטר (עורכים), **ערכים וחינוך בחברה הישראלית**, ירושלים 2001, עמ' 641-650.
- שביד, 2001
- א' שגיא, **העת הזאת הגות יהודית במבחן ההווה**, ירושלים 2017.
- שגיא, 2017
- פ' שור, **בין לימודי יהדות וטיפול זהות: על מגמות החינוך היהודי במערכת הממלכתית**, ירושלים 2011.
- שור, 2011
- א' שטיין ונ' צבר בניהושע, "מגמות בדת הלאום ודור היהדות החילונית" במערכת החינוך של תל אביב-יפו, **דור לדור** לד (תשס"ט), עמ' 51-68.
- שטיין וצבר בניהושע, תשס"ט
- ג' שילד ומ' בראסולין, **סיכום ניתוח נתוני חדר המחקר בנושא הוראת יהדות - תשע"א**, 2011.
- שילד ובראסולין, 2011^א
- ג' שילד ומ' בראסולין, **סיכום סקר מנהלים בנושא יהדות - תשע"א**, 2011.
- שילד ובראסולין, 2011^ב
- ע' שנהר, "בין מורשת ותרבות ישראל ל'עם ועולם", **עינים בחינוך** 6 (2012), עמ' 18-25.
- שנהר, 2012
- מ' שנהר, "שיח החינוך היהודי - תעייה בין מושגים סותרים", בתוך: נ' חמו וי' דרור (עורכים), **שבילים בחינוך יהודי פלורליסטי דרכי נעמ[ה]**, תל אביב 2012, עמ' 33-68.
- שנהר, 2012
- A. Shkedi and Y. Shkedi, *Narralizer: A Software for Qualitative Research Analysis*, Yakum 2005.
- שקדי ושקדי, 2005

נספח א

תוכניות להכשרת מורים			
רביבים	האוניברסיטה העברית בירושלים	מורים מצטיינים למקצועות היהדות במערכת החינוך העליסודית	תואר ראשון שני ותעודת הוראה
אופקים	אוניברסיטת תל־אביב	מורים מצטיינים הוראת היהדות כתרבות במערכת החינוך העליסודית	תואר ראשון ותעודת הוראה
תרבות עם ישראל והוראתה	מכללת אחווה	העמקת הידע בנושא עם ישראל ומורשתו	תואר שני (M.Ed)
תרבות יהודית וזיקתה למקרא	מכללת חמדת הדרום		תואר שני (M.Ed)
מחשבת ישראל	אוניברסיטת בן־גוריון בנגב		תואר שני (M.A)
הוראה ולמידה בשילוב פרויקט בהוראת תרבות יהודית־ישראלית	מכללת לוינסקי		תואר שני (M.Ed)
תולדות ישראל מקרא	אוניברסיטת חיפה		תואר שני (M.A)
רב־תחומי במדעי הרוח בדגש תרבות יהודית־ישראלית	מכללת אורנים בשיתוף תל"י	תוכנית אישית	תואר שני (M.Ed)
חינוך יהודי פלורליסטי	האוניברסיטה העברית בירושלים מרכז מלטון HUC		תואר שני (M.A)

תוכניות להכשרת מורים			
תואר שני (M.A)		האוניברסיטה העברית בירושלים, מרכז מנדל	מדעי היהדות
תואר שני (M.Ed)		מכללת הרצוג	יהדות
תואר שני (M.A)		מכון שכטר	מקרא וזהות יהודית ישראלית
תואר שני (M.A)		אוניברסיטת תל אביב	מחשבת ישראל מקרא
תואר שני (M.Teach)		מכללת בית ברל	תרבות ישראל
תואר שני (M.A)		מכללת אונג	יהדות
תואר שני (M.A)		אוניברסיטת בראילן	מחשבת ישראל מקרא
הסבת אקדמאים להוראה בדגש תרבות יהודית וכללית		מכללת דוד ילין	מכון כרם
		האקדמית גורדון	הוראת המקרא
		סמינר הקיבוצים	הוראת המקרא
		מכללת קיי	
		מכללת חמדת הדרום	
		האקדמית גורדון	תרבות יהודית-ישראלית מקרא
		אורנים	תרבות יהודית-ישראלית

תוכניות להכשרת מורים			
		מכון הרטמן	תרבות יהודית-ישראלית על-יסודי
הסבת אקדמאים להוראה בדגש לתרבות יהודית וכללית		מכללת דוד ילין	מכון כרם
		מכון הרטמן	תרבות יהודית-ישראלית
		מכללת הרצוג	תרבות יהודית-ישראלית מקרא משולב
		האוניברסיטה העברית בירושלים, בית הספר לחינוך	מקרא
		מכללת לוינסקי	מקרא על-יסודי
		אוניברסיטת בראילן	מקרא על-יסודי
		מכללת בית ברל	מקרא על-יסודי תנ"ך ותרבות יהודית-ישראלית ליסודי תרבות יהודית ישראלית
		סמינר הקיבוצים	תנ"ך ותרבות יהודית-ישראלית ליסודי